

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - “Milli Dirilik” Məfkurəsindən Milli Cümhuriyyətə Doğru

Mehmet Emin Resulzade – “Millî Diriliş” İdeolojisinden Milli Cumhuriyet'e Doğru
M.A. Rasulzadeh - From the Ideology of “National Vitality” to the National Republic

doi: 10.58646/bengi.1465982

Geliş/Received: 05 Nisan 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Firdovsiyye Ahmedova*

Özet

Azerbaycan milli hareketinin ideologu, Müsavat Partisi Genel Başkanı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı ve aktif yazar Mehmet Emin Resulzade, gençlik yıllarından itibaren toplumsal anlamda örgütlenme eğilimi bir siyasetçi olmuş, yaşamının sonuna kadar örgütlü mücadeleyi tercih etmiştir. Zamanın ve koşulların olanaklarını dikkate alarak siyasal ve toplumsal içerikli kurumların kurucusu olarak mücadele etmiştir. Aktif bir siyasetçi hayatı yaşayan M.E. Resulzade Cumhuriyet yıkıldıktan sonra göçmen olarak yaşamaya devam etmiştir. Muhacir hayatında “kişiler geçicidir, ideolojiler ebedidir” tezinden yola çıkarak milliyetçilik inancına sadık kalmış, siyasi olarak göçmenleri bağımsızlık ideolojisine sadık olmaya çağırmıştır. Azerbaycan'ın milli devletinin kuruluşu, tam bağımsız Azerbaycan fikriyle ile yaşamıştır.

Mehmet Emin Resulzade yaşadığı çevreden, milli-kültürel ideoloji mirasından yararlanmış, son derece zeki, profesyonel aydınlardan oluşan bir nesille birlikte bir mücadele yürüttü ve hükümeti kurdu. Sovyet döneminin sınırlı bilimsel ve siyasi çevreleri için Mehmet

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Azerbaycan Devlet İdarecilik Akademisi, e-posta: fahmedova@rambler.ru., Orcid: 0000-0002-1189-2601.

Atf/Citation: Ahmedova, F. (2024). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - “Milli Dirilik” Məfkurəsindən Milli Cümhuriyyətə Doğru. BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. 2024 (2), 318-337.

Emin Resulzadə ismi ideolojiktir və anti-komünist cəphenin təmsilçisi olaraq qəbul edilir. “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha inmez” deyərək Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin bayrağını göndərə çəkən Mehmet Emin Resulzadə milli-demokratik hərəket fikrinin simvolüdür .

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan, Resulzadə, İdeolog, Milli Hərəket, Müsavat, Dəvletçilik.

Abstract

M.A. Rasulzadeh, who was the ideologist of the Azerbaijani national movement, chairman of the “Musavat” party, successive defender of the idea of local-national autonomy, the first head of state of the Azerbaijan Republic and an active writer, was a politician with a tendency of organization in a social sense, and until the end of his life, he preferred to fight in the form of an organization. Taking into account the circumstances, he struggled as the founder of political and social institutions. His positive socio-political mood was based on real conditions - on his analyzes with real judgment.

After the fall of the Azerbaijan Democratic Republic, M.A. Rasulzadeh stayed true to the belief of national statehood during his life of emigrant. Based on the thesis of “persons are temporary, ideology is eternal”, he called the political emigrants to be loyal to the ideology of independence. He lived with the idea of restoration of the national statehood of Azerbaijan and the state to be whole. M.A. Rasulzadeh took advantage of the life he lived, the heritage of the national-cultural ideologists. He moved ahead together with a generation of intelligentsia and professional intellectuals, He established our statehood. For the limited scientific and political circles of the Soviet era, M.A. Rasulzadeh was considered the representative of the anti-communist front. When the flag of the Azerbaijan Republic was raised again, M.A. Rasulzadeh, the author of the words “The flag once raised shall never fall!”, became the symbol of the idea of the national-democratic movement.

Keywords: Rasulzadeh, Ideologist, National Movement, Musavat, Azerbaijan, Statehood.

Giriş

Azərbaycan milli hərəkatının ideoloji, nəzəri mərhələsi milli məfkurənin formalaşması uğrunda siyasi maarifçilikdən keçmişdir. Maarifçilik, xeyriyyəçilik yolu ilə müsəlmanların tərəqqiyə nail olacağına inanan, publisist yazılarında elmi, hümməti, qeyrəti təbliğ edən 21 yaşlı Rəsulzadə 1905-ci ildə «Hümmət» qəzetində Azərbaycan gəncliyinin siyasi mənsubiyyət mənzərəsinin təsnifatını vermişdir: «... biz cavanların biri millətpərəst, o biri demokrat, üçüncüsü əqidəpərəst, dördüncüsü cədidpərəst olub da, bu cür dəstə-dəstə olmaqda, hərəmiz özünə məxsus bir yol götürüb, müəyyən bir məslək ilə getməkdən hamımız tək-tək tələf olluq. Hərəmiz bir küncdə bir xüsusi cəmiyyət qayırb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə, birləşməli, öz fikr və fellərimizdən bir-birimizi hali etməliyiz. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız millətpərəst, demokratiq yararsa, hamımız demokrat və qeyri bir yarar məslək üzrə olub, müttəhidül-qövl vəl fel iş görək» (15, I cild, Bakı, 1992: 18-19). Milli hərəkatın «millət» anlayışının dəyərləndirilməsindən keçən mərhələsində Azərbaycan milli kimliyini açıqlayan məqalələri ilə M.Rəsulzadə milli hərəkatın məqsədyönlüünə gətirən yolun mühüm şərtlərini göstərmişdir. Azərbaycana dönəndən sonra «Diriliklərin ən qiymətli də milli diriliktir» deyərək «Milli dirilik» mövzusunda silsilə məqalələr yazmışdır. Birinci dünya müharibəsinin yenidən başladığı günlərdə 7 hissədən ibarət məqaləsi ideoloji, nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir, «millətin tərifi dən dini birliyi deyil, dil və mədəniyyət birliyini önə çəkir, milli istiqlal ideyalarını geniş təbliğ edir» (2: 307). Hələ 1914-cü ilin oktyabrın başlanğıcında yazırdı: «Milli istiqlal, ələlxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsli bir taqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyətə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur» (15, 2-ci cild: 465).

Azərbaycan Cümhuriyyətindən 4 il əvvəl cəmiyyətə millət kəlməsinin mənasını açıqlayan, milli vicdandan, milli idealdan, milli dildən, milli tarixdən, milli mədəniyyətdən bəhs edən Rəsulzadə milli hərəkatın ideoloji zəminini hazırlayırdı. Həmin dövrdə, həm də müstəbid rejim devrilənədək Rəsulzadə «Müsəlman mətbuatı nümayəndəsi» kimi millət davasını aparırdı. Siyasi publisistikası əsasən maarifçilik məzmunundan irəli gedən tələblərlə çıxış etmirdi.

Rusiyada Fevral inqilabından 2 il əvvəl «Yəhudi istiqlalı» məqaləsində «Millət ölmüyor. Milli ideal, milli istiqlal fikri daima yaşıyor» qənaətilə «milli ruhun ölməz olduğu» mesajını verirdi. Amma milli ruhu diriltmək üçün mətbuat imkanlarını səfərbər etmişdi. 1915-ci il oktyabrın 1-də «Qurtuluş» məcmuəsinin nəşrini alqışlamış, bir gün sonra isə «Türkləşmək,

islamlaşmaq və müasirləşmək” devizi ilə təsis olunan «Açıq söz» qəzetinin məramını şərh etmişdir.

Azərbaycan milli hərəkatının siyasi tribunasına çevrilən «Açıq söz» qəzeti eyni zamanda dünyada və regionda baş verən hadisələrin cəmiyyət üçün yalnız informatoru deyil, ətraflı şərhçisi idi.

Millətinin tərəqqisi üçün mübarizə aparan Rəsulzadə heç zaman irqçi millətçi olmamışdır. «Milliyyət və bəşəriyyət» məqaləsində «Milli icad qüvvəsi hər bir millətin səlahiyyəti və sənəti deməkdir... Milli icad və yaradışın ən yüksək göstərişi olan dahi həmişə millidir. Fəqət onun icad etdiyi şeylər yalnız kəndi millətinə məxsus olmayıb, bütün bəşəriyyəndir də» (15, 3-cü cild: 211). Milliyyət və dövlət anlayışlarına aydınlıq gətirərək yazmışdır: «...Milliyyət dövlətdən çox böyükdür. Hətta demək olar ki, milliyyət dövlətdən daha dərin və şümuludur... dövlət millətdən daha geniş, daha vüsətlidir (15, 3-cü cild: 212). Bu düşüncələrin yer aldığı “Açıq söz” qəzeti Azərbaycan milli hərəkatının koordinasiya mərkəzinə çevrilmişdi və Rusiyada mütləqiyyət devrildikdə “Açıq söz” ailəsi milli hərəkatın önündə oldu. “Açıq söz” qəzeti 1917-ci il martın 5-də “Böyük inqilab” məqaləsi ilə çıxış etdi. “Yaşasın təzə və azad Rusiya! Var olsun millətlərin bərabərliyi, birliyi!” şüarları ilə bitən bu məqaləsində M.-Ə. Rəsulzadə Rusiya inqilabını “dünyanın ən böyük bir hadisəsi” adlandırdı. Üstündən bir həftə ötməyən bir hadisəyə peşəkar siyasətçinin qətiyyətlə birmənalı qiymət verməsi “inqilabi-kəbir”in mahiyyətini dərk etməkdən də öncə, bu hadisəni nəinki gözləmək, arzulamaq kimi niyyət ifadəsindən də artıq, baş tutmuş akta yönəli illərlə aparılmış aşkar və gizli fəaliyyətdən qaynaqlanırdı. Fevral inqilabının əzəməti Rəsulzadənin bədii, amma son dərəcə sərrast ifadə etdiyi fikirdə təsbit olunmuşdur: “...dünyanın hər tərəfində hürriyyət və səltənəti- milliyyətin düşməni-biimanı olan Rusiya heykəli-istibdadı, bu qanlı “jandarm”ı yıxdılar”. Əsas hədəf inqilabın yaratdığı imkandan məqsədyönlü faydalanmaq idi: “Yeni hökuməti yalnız ürəknən, kökündən gələn səmimi sözlərlə qarşılamaq kafi degildir...Rusiyada rusalardan sonra ən böyük bir kütlə təşkil edən Rusiya türk-tatarlığı, Rusiya müsəlmanlığı kəndi mövcudiyyətilə hürriyyətin bəqasına kömək etmək üçün yığışb ümumi bir ictimə qurmalıdır...Hər tərəfin müsəlmanları əvvəla “ağırlığı” tərklə hər tərəfdə hərəkatə gəlmiş olan vətəndaş cərəyanlarına qapılmalı, mövcudiyyətlərini göstərməlidirlər”. Göründüyü kimi, Azərbaycan müsəlmanlarının müqəddəratı Rusiya hüdudları daxilində, ümumrusiya demokratik islahatları müstəvisində həllini tapmalı idi.

1917-ci ilin aprelində Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: “Federativ əsaslarla demokratik respublika qurulması Rusiya

dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini təmin edən ən yaxşı forma kimi tanınsın". Qafqaz müsəlmanları qurultayından az sonra, mayın əvvəlində Moskvada Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı da "Rusiyanın federativ respublikaya çevrilməsi və müsəlman əhalisi yaşayan vilayətlərə milli-ərazi muxtariyyəti verilməsi haqqında M.Ə.Rəsulzadənin layihəsi əsasında qətnamə qəbul etdi". Bu qurultayı 1905-ci ildə keçirilmiş Rusiya müsəlmanlarının 1-ci qurultayı ilə müqayisə edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Gərək birinci, gərəkə ikinci konqresdə olsun, siyasi müqəddəratın formuluunu Azərbaycan mütəmülləri vermişdilər".

Milli, dini, liberal, sosialist yönümlü hərəkatların hər birinin geniş sosial bazaya malik olmaq reallığı Rusiya məkanında ictimai-siyasi situasiyanı mürəkkəbləşdirən faktor sayıla bilər. Respublika idarə-üsulunda həmrəy olan qüvvələr Rusiyanın gələcək siyasi taleyini müəyyən edəcək Müəssislər Məclisinə seçkilərdə iştirak edərək hər biri ayrılıqda öz niyyətlərinin-proqramlarının gerçəkləşmə perspektivinə inanırdılar. Əksər siyasi partiyalar kimi əsas ideyalarının Rusiya Müəssislər Məclisi yolu ilə reallaşacağına ümid bəsləyən "Müsavat" partiyası Müvəqqəti hökumətin yeritdiyi siyasəti izləyir, təhlil edir, nəticə çıxarır və proqnoz verirdi. 1917-ci ilin oktyabrında "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın 1-ci qurultayında partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilən M.Ə.Rəsulzadə qurultaydakı çıxışında partiyanın mübarizə istiqamətini müəyyən edərək bildirmişdi: "Milli istiqlala malik olmayan bir millət, hüriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal". Partiyanın məramnaməsi Rəsulzadənin milli ideologiyasının, siyasi baxışlarının düsturlaşan müddəalarıdır. "Müsavat" partiyasının tarixi xidmətlərindən bəhs edən Mirzə Bala Məmmədşadın dəyərləndirdiyi təbii ki, Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi qurumun, əslində isə onun sədrinin xidmətləridir: "Siyasi türkçülüğü ilk dəfə proqram halına salan və əsir türklərin hüriyyət və istiqlallarını tələb edən ilk türk firqəsidir". Rəsulzadənin siyasi-ideoloji baxışlarında milliyyətçilik, istiqlalçılıq, xalqçılıq, cümhuriyyətçilik təməl prinsiplər olmuşdur.

Rusiyanı federasiya idarə formasında görmək istəməyən siyasi qüvvələr ictimai-siyasi proseslərin gedişatından nəticə çıxararaq artıq 1917-ci ilin payızında bu tələblə razılaşmaq məcburiyyətində qaldılar. Qafqaz sosial-demokratları da Qafqaz müsəlman qurultayının federasiya haqqındakı qərarını məqbul bilməmişdilər. 1917-ci ilin iyununda M.Ə.Rəsulzadə «Sosializm haqqında» başlıqlı məqaləsində yazırdı: «Bu məslək tərəfdarlarının mənafeimilliyəmiz üçün zərərli olduğunu kimsə iddia etməz. Biz milliyyət və millətin muxtariyyətini iləri çəkdikdə bəzilərinin düşündüğü kibi sosializmə zidd getmiyoruz. Biləks sosializmi azad millətlərin azad ittifaqından ibarət bildigimizdən geniş surətdə tələqqi etdigimiz

milliyyətə pərvərliyi, bütün millətlərə bir gözlə baxan sosializmi hazırlaşdıran vasitələrdən birisi və birincisi ədd ediyoruz».(15, 4-cü cild: 243).

“Milli nicatımız ədəmi-mərkəziyyətin qələbəsi, milli hüriyyətimiz və milli qüvvətimiz ədəmi-mərkəziyyətin müzəffəriyyətidir” müddəalı mühazirələr oxuyan Rəsulzadə (15, 4-cü cild: 359) Fəhlə deputatları Sovetinə seçkilərdə əsasən «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi «Müsəvat»ın qələbə qazanmasının səbəblərini 2 cəhətdən şərtləndirmişdir: «Çünki müsəlman əmələsi əksəriyyətdədir. Çünki bu əksəriyyəti təşkil edən müsəlman və türk əmələsi «Müsəvat»a etibar ediyor. Ancaq ona inanıyord». (15, 4-cü cild: 374) Digər tərəfdən, Rəsulzadə bolşevikləri nəzərdə tutaraq yazırdı: «...bəzi firqələrin düşündüğü kibi milliyyət fikri fütqərayi-kasibəyə, əmələlərə yabançı bir fikir degildir. Demokratiya milliləşiyor. Fəqət bu milliləşmək təəssüb demək degildir». (15, 4-cü cild: 373) Seçkidəki qələbəni «Müsəvat» partiyası üçün müsəlman fəhlələrinin təmin etdiyi günlərdə bolşeviklər Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Məhz həmin günlərdə Qafqaz bolşevikləri «Müsəvat»ın münasibətini, tövsiyəsini diqqətə alsaydılar 1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq müsəlman qırğınları baş verməzdı, sovet hakimiyyəti 2 illik məğlubiiyyəti ilə barışmalı olmazdı: «Müsəlman əmələsi ilə münaqişəyə degil, müsəlihiyyəyə gəlməlidir. «Müsəvat» əmələ qisminin ideallarına, iqtisadi və siyasi amallarına xadim bir firqədir. Həqiqi əmələ firqələrilə üz-üzə degil, yan-yana gətməyə hazırıdır. Qoy fütqərayi-kasibə tərəfdarı olan firqələr böyüğü müttəfiqlərilə əl-əl versinlər – demokratiyanın qələbəsi, inqilabın fəidəsi bunu iqtiza ediyor». (15, 4-cü cild: 374)

1918-ci ilin yazına qədər «Müsəvat» partiyası bolşevik hakimiyyətinə münasibətdə demək olar ki, dəstəkləyici, bəzən də təqdiredici leksikonda bəhs etmişdir: «...oktyabrdan etibarən hökumət başına bolşeviklər keçdi. Bunlar müsəlmanlarla sərbəst vətəndaş dililə danışmaya başlamışlardır. Bolşevik hökumətinin fəaliyyətindən ən artıq gözə çarpanı birinci qədəmdə sülh uğrunda ciddi tədabirə girişmələri və mütarikə elanına müvəffəq olmalarıdır. Bundan əlavə bolşeviklər sosializm proqramına əməl etməyə iqdamlə fəhlə və torpaq məsələsinin öz proqramları ilə müvafiq surətdə həlli, bankların milliləşməsi və sair həqqində dekretlər verdi». (15, 4-cü cild: 334) “Müsəvat” partiyasına ciddi önəm verməyən siyasi qüvvələr üzləşdikləri seçki göstəricilərindən nəticə çıxararaq sonrakı fəaliyyətlərində və qüvvələr nisbətini müəyyənləşdirərkən diqqətə aldılar. «Müsəvat» partiyasının Bakı Komitəsinin rəsmi açıqlamasına görə «təsisinin əvvəlində bir danə də olsa müsəlman fəhləsinə malik olmayan «Müsəvat»ın yarından çoxu müsəlmanlar oldu». Yəni, 1917-ci il noyabrın 16-ı üçün «Açıq söz»də yazıldığı kimi «Müsəvat» partiyasının yarından çoxunu müsəlman fəhlələri

təşkil edirdi. Müsəlman fəhlələrinin «milliyyət fikrinə» bu qədər yaxınlaşması təbii ki, Bakı siyasi mühiti üçün xarakterik olmayan hal idi və ənənəvi siyasi qüvvələri əndişəyə salmaya bilməzdi. Bolşeviklər hərbi-siyasi gücü ilə artıq Bakıda digər siyasi qüvvələri üstələmişdi. Yəqin ki, bütün bu amilləri nəzərə alaraq, «Millətin işini ancaq millət özü görməlidir» şuarı ilə M.-Ə.Rəsulzadə «böyük və işıqlı» bir il adlandırdığı 1917-ci ildən yeni təqvim ilinə keçərkən «Açıq söz»ün 1918-ci il üçün ilk 2 sayında Rusiyanın birillik siyasi tarixinin yığcam təhlilini «1917-ci il» adı ilə dərc etdirdi. İlə yekun yazısını həm də M.-Ə.Rəsulzadənin bolşevik siyasətini təqdir edən son yazılarından saymaq olar. Rusiyanın «siyasi inqilabdan çıxıb sosializm inqilabı dövrünə girdi»yi mərhələdə bolşevik hökumətinin etdiklərini təqdirle sadalamış, millətlərə “samoopredeleniye” haqqını verdiyini isə konkret nümunələrlə isbatlamışdır. (15, 4-cü cild: 420-422) Müsəlmanlara münasibətdə dəyərləndirmə edərək, «Nikolay və Ümumromanov Xanədanının dövründə Rusiya hökumətini», knyaz Lvov hökumətini, sonra isə Kerenski hökumətini müqayisədə «müsəlmanlara qarşı siyasətin dəyişmədiyini» göstərmiş, bolşevik hökuməti üçün qeyd etmişdir: «Bunlar müsəlmanlarla sərbəst vətəndaş dililə danışmaya başlamışlardır». (15, 4-cü cild: 421) Məhz belə «başlangıç»dan ümidlənərək «Müsavət» partiyası Bakı Sovetinin hakimiyyətini dəstəkləmiş, təmsilçiliyə və əməkdaşlığa razılıq vermişdi.

M.-Ə.Rəsulzadə Rusiyada gedən prosesləri təhlil edərək artıq 1917-ci il noyabrın axırları üçün tezliklə «Azərbaycan Məclisi-Müəssisənini» gerçəkləşdirməyə çağırırdı. «Rusiyanın keçirməkdə olduğu halını» yalnız «Qiyamət» ifadəsi ilə tərif etməyin mümkünlüyünü yazan Rəsulzadə ölkədə mərkəzi hökumətin olmadığı səbəbindən yubanmadan Azərbaycan muxtariyyətini qurmağı vacib sayırdı: «Bundan səkkiz ay qabaq muxtariyyət siyasi böyük bir fikirdən çıxma şuarı idisə, imdi artıq bir zərurətdir». (15, 4-cü cild, s.412) «Millətin işini ancaq millət özü görməlidir» şuarı ilə M.-Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Məclisi-Müəssisənini düşünəlim, milli komitələr konferensiyasının qərarlarını heç durmadan qüvvədən fələ götürəlim” deyirdi. Belə ki, 1917-ci il noyabrın 9-12-də Bakıda Cənubi Qafqazın müsəlman milli komitələrinin konfransı keçirilmiş və Müvəqqəti hökumət tərəfindən bəyan edilmiş millətlərin öz müqəddəratı hüququ-nun həyata keçirilməsi üçün təcili surətdə Qafqaz dağlıları ittifaqının və Cənubi Qafqaz türkləri-nin milli Müəssislər məclisini çağırmaq qərara alınmışdı. Azərbaycan milli siyasi qüvvələrinin bolşevik hakimiyyətinə ümidi Rusiya Məclisi-Müəssisəninin qovulması ilə sona yetdi. Üsyan, çevriliş yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş, xüsusi seçki üsulu ilə üstünlük əldə etmək vərdişi yaratmış bolşeviklərin, təkliflərini rədd etmiş bir qurumu, özü də ölkənin müqəddəratına qərar verəcək bir təsisatı zorakılıqla ləğv etməsi qeyri-

adi hadisə sayılmamalıydı. «Açıq söz» qəzeti də bu məntiqlə sonrakı gedişat üçün qəti proqnoz vermişdi: «Demokratiya arasında barışıq qeyri-mümkündür. Buna görə də Rusiya yaxın bir zamanda bütün məmləkətcə tanınmış səlahiyyətə malik bir hökumətə malik bulunamayacaqdır... hər vilayət və millət qəti surətdə kəndi Məclisi-Müəssisanını dəvətə başlamalıdır». (15, 4-cü cild: 423-424)

“Müsavət” partiyası M.-Ə.Rəsulzadənin simasında artıq bolşeviklərin Azərbaycan muxtariyyətinin gerçəkləşməsinə razı olacaqlarını güman etmirdi. Bununla belə bolşeviklərlə siyasi polemikada məntiqi sorğu-sual etməyi də lüzumsuz saymırdı: «Əcəba, nəradə qaldı bolşeviklərin bütün dünya qarşısında elədikləri elan ki, «dərəcəyi-mədəniyyətlərinə baxmayaraq bütün dünya millətlərinin muxtariyyət və istiqlal həqləri vardır» - dediniz... Qafqasiya millətləri bu vədələrin nəticəsini gözlədilər, müsəlmanlar da gözlədilər. Fəqət nəticədə tamamilə başqa bir şey çıxıyor: Türkiyə Ermənistanı muxtariyyət dekretinə (fərman) nail oluyor. Ermənilər “Daşnaksütyun” fırqəsi tərəfindən təyid olunan böyük amallarına yaxınlaşıyorlar. Qafqasiya türklərinə gəlinə, Bakı bolşevikləri diyorlar ki: «siz inqilabçı bir millət olmadığınız üçün heç növlə muxtariyyət alamazsınız. Qoy “Müsavət” fırqəsi də bu xüsusda artıq çalışmasın. Çünki Qafqasiya muxtariyyətinə nə Rusiya demokratiyası, nə də Rusiya burjuaziyası razı ola bilər». (15, 4-cü cild: 442) Bu realığı M.-Ə.Rəsulzadə “Türkiyə Ermənistanı” haqqındakı dekretə işarə edərək siyasi istehza ilə səciyyələndirmişdir: «Fəqət bununla bərabər biz həqliyiz gözləyək başqa bir Lenini ki, o da Qafqasiya müsəlmanlarının muxtariyyətinə aid bir “dekret” (fərman) çıxarsın». (15, 4-cü cild: 442).

Bolşeviklərin «sinifdən kənar» milli həmyerli birləşmələrə qarşı mübarizə devizi əməli olaraq 1918-ci ilin yazında əsasən «müsəlman millətçiliyinə» qarşı mübarizə məzmunu daşıyırdı. Belə «əlahiddə» münasibət səbəbindən M.-Ə.Rəsulzadə 1918-ci il yanvarın 29-da «Açıq söz» qəzetində «Bizim muxtariyyətimiz və Bakı bolşevikləri» məqaləsi ilə çıxış etmək ehtiyacı duymuşdu. Məqaləni bolşevik mətbuatının «hücumuna» cavab hesab etmək olar. Belə ki, M.-Ə.Rəsulzadə özünün Bakı fəhlə və əsgər deputatları Şurasının İcraiyyə Komitəsindəki bir nitqinin «B.Raboçi» qəzetəsinə «Müsavət» fırqəsi ilə Müsəlman Milli Komitəsinə hücum üçün bir sərmayə təşkil» etdiyini yazır. (15, 4-cü cild, s.439) Əslində, bu çıxış müsəlman milli hərəkətinə münasibətdə formalaşmış bolşevik fikrinin ifadəsi üçün növbəti imkan kimi istifadə olunmuşdu.

Müsəlmanların milli qoşun yaratmaq istəyi belə sosialistlər tərəfindən məhz milli-dini ayrı-seçkilik düşüncəsi ilə qiymətləndirilmişdir: “İcraiyyə Komitəsinin qəzetəsi olan “İzvestiya” milli qoşun əleyhində yazarkən şayani-etina bir cümlə işlətməmişdi. «Hətta türklər,

onlar da milli qoşun fikrinə düşdülər», nə qədər ki, “bu həтта türklər” zeyniyyəti İcra Komitəsində hökmfərmadır – quberniyadakı iğtişəşları yatırmaq üçün alınacaq tədbirlərə lazım olan ümumi dil tapmaq çətin olacaq». (15, 4-cü cild: 440) «Ermənilərlə gürcülər milli qoşun düzəltdikdə heç olmazsa dəlilləri var ki, Qafqasiya cəbhəsini müdafiə edəcəklərdir. Sizdən ötrü ki, böylə bir bəhanə yoxdur» müddəasına cavabında M.-Ə.Rəsulzadə müsəlman quberniyalarının iğtişəş içində olduğunu göstərərək bildirmişdir: «Müsəlman polklarının təsisi müsəlman topraqlarındaki iğtişəşın qabağını saxlamaq üçün təşkil olunuyor. Əgər siz təmin edə bilsəniz ki, əlinizdəki beynəlmiləl qüvvətlərlə bu asayışı təmin edərsəniz, o zaman varsın müsəlmanlar qüvvə tədarük etməsinlər». (15, 4-cü cild, s.440) Belə münasibətin qarşılığında M.-Ə.Rəsulzadə «durbin siyasilər» adlandırdığı bolşevikləri nəyəsə inandırmağın mümkün olmadığını yazırdı: «Görünüyor ki, bu durbin siyasiləri «Müsavət»ın inqilabdan yalnız muxtariyyət degil, topraqların bilaəvəz kəndlilərə keçməsi, səkkiz saatlik iş günü və əmələlərin dövlət hesabına sığorta olunması və ələləlümüm bütün həyatı-siyasiyyə və ictimaiyyənin demokratik əsaslar üzərinə qurulmasını gözləməkdə olduğuna da heç bir vəchlə inandırmaq olamaz». (15, 4-cü cild: 441)

«Müsavət» partiyası «Azərbaycan muxtariyyəti»ni gerçəkləşdirmək əzmindən geri çəkilmək fikrində deyildi, həтта bu muxtariyyət xarəbəzarlar qiymətinə alınsa belə: «Bəlkə də müqəddərdir ki, biz muxtariyyətimizi xarəbəzarlar qiymətinə alalım. Müqəddərati – tarixiyyədən əlbəttə ki, boyun qaçırmaq olmaz». (15, 4-cü cild: 442) Rusiyada baş verən proseslər, Qafqazda, xüsusən də Bakıda bolşeviklərin davranışı müsəlman milli siyasətçilərini təşvişə salırdı, yeni hakimiyyətin öz vədlərinə sadıq qalmamaları, bəyanatları ilə əməlləri arasında ziddiyyətləri müsəvatçılara yenidən əsarət altına düşmək təhlükəsini yaşadırdı: «Rusiya millətlərinin həqqi-muxtariyyətləri o demək degildir ki, Rusiya millətləri velikorus dvoryanlarının keyfindən qurtarıb velikorus əmələlərinin keyfinə tabe olsunlar». (15, 4-cü cild, s.442) «Azərbaycan muxtariyyə-ti»nə qənim kəsilən qüvvələrdən bir qismi bu ideyanın İran Azərbaycanına şamil olduğunu, İra-nın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirənlər idi. Onlar «Azərbaycan muxtariyyəti»nə İran Azərbaycanının ilhaqı kimi baxırdılar. Məsələyə geniş aydınlıq gətirən Rəsulzadə Azərbaycanın hər iki hissəsinin vahid milli mənşəyinə toxunmuş və siyasi müqayisə aparmışdır. 1917-ci il de-kabrın sonu üçün Rəsulzadənin mövqeyi belə idi: «Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa həməən İrəvan, Gəncə və Bakü quberniyaları ilə sair Zaqafqasiya uyezd və mahalların-dan bəhs olunuyor deməkdir» (1, 22 dekabr, N635).

Bolşeviklərin düşüncəsinə görə, «Müsavət» partiyasının muxtariyyət məqsədli siyasəti və fəaliyyəti Qafqazı xarabazara döndərə bilirdi, lakin «bütün Qafqasiya demokratiyasının əlbirliyi ilə bu bədbəxtliyi saxlamaq olarmış. Nəzərə alınsa ki, bolşeviklər müsəlman əhalini «daha Rusiya inqilabına təmas etməmiş» hesab edirdilər, onda Rəsulzadənin qənaəti məntiqlidir ki, «Qafqasiya demokratiyasının əlbirliyində» müsəlman hissəsi «çox az təsəvvür olunuyor»du. Tezliklə hər iki tərəfin proqnozu özünü doğrultdu: müsəlman torpaqları xarabazarlığa çevrildi, amma bolşeviklərin rəhbərliyi altında «Qafqaz demokratiyasının əlbirliyi ilə» və bu koalisiyada müsəlman demokratiyasının çox cüzi bir hissəsi iştirak edirdi. Beləliklə, 1918-ci ilin fevralı üçün müsavətçilərlə bolşeviklər arasında yollar nəinki ayrılmış, artıq qarşı-qarşıya gəlmişdi. Bu siyasi qüvvələrin məramnamə baxımından uyğunluğu olsa da, əməli baxımdan yolları heç üst-üstə düşmədi. Cəbhənin bir tərəfində məhəlli müxtariyyət istəyən müsavətçilər (Türk ədəmi-mərkəziyyətçilər), digər tərəfində M.-Ə.Rəsulzadənin «bizim bolşeviklər» adlandırdığı Bakı bolşevikləri görünsə də, əslində Mərkəzi bolşevik hakimiyyəti, yəni Sovet Rusiyası dayanmışdı.

Bolşeviklərin yalnız kadetlərlə deyil, daşnaklarla, menşeviklərlə birgə «siyasi blok» hasil etmələrinin səbəbini axtaran «Demokrat» imzalı M.-Ə.Rəsulzadə «Qafqaz demokratiyasının», xüsusən də «Bakı demokratiyasının» gözünü açmağa çalışırdı. Kadet, daşnak, menşeviklərin öz mövqelərindən əl çəkməyəcəkləri yəqinliyi «siyasi bloku» formalaşdıran amili bolşeviklərin onlara güzəştə getməsi ilə izah edirdi. Qafqaz demokratiyasının mənafeyinə xəyanət kimi qiymətləndirilən bu addımı «mərkəzi bolşevik hökuməti»nin eyni siyasət xəttinə əməl edilməsi kimi dəyərləndirirdi: «Kəzəlik (eləcə - tərtibçi) mərkəzi bolşevik hökuməti Türkiyə ilə sülh imza etmiş olduğu halda, «müharibəyə davam!» şüar ilə milyonlarla demokratiya təbəqətini qanlara boğmuş kadetlərə quyruq olub yeni başdan kim bilir daha nə qədər qan və qurban meydanları açmaq üçün tədarüklər görürlər». (15, 4-cü cild: 452)

Rusiya Müəssislər Məclisi qovulduqdan sonra yaranmış Zaqafqaziya Seymində təmsil olunan Azərbaycan siyasi qüvvələri içərisində ən çox yeri müsavətçilər tuturdu. Seymdəki Azərbaycan partiyalarının ümumi razılığına əsasən «Müsavət» fraksiyası və demokratik bitərəflər qrupunun rəyasət heyəti eyni zamanda Azərbaycan fraksiyalarının ümumi rəyasət heyəti funksiyasını yerinə yetirməyə başladı (8, 141-142). Rəyasət heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadə, müavinləri isə M.Y.Cəfərov və N.Yusifbəyli idi.

Rəsulzadənin Seymdəki xidməti həm də diplomatik fəaliyyəti ilə əlamətdardır. Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin nizamlanmasında fəal rol oynamışdır. Bu zaman nə Osmanlı

dövlətinin mənafeyinin zərbə almasına, nə də Cənubi Qafqazın mənafeyinin tapdanmasına yol verməmək is-tiqamətində iş aparmışdır. Qars, Batum, Ərdahanla bağlı iddiada Türkiyəni Ərzincan barışığının pozulmasında günahlandırmağı təklif edənlərə qarşı çıxan Rəsulzadə, eyni zamanda bildirirdi ki, Rusiyadan və Türkiyədən olan təhlükə bizi daha sıx birləşdirməlidir. Cənubi Qafqazın müstəqilli-yi və birliyi naminə isə Azərbaycanın maraqlarını güzəştə getmək mövqeyini qəbul etmirdi. Əksi-nə, 1918-ci ilin yazı üçün yaranmış situasiyada Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsini Azərbaycanın mənafeyinə məqbul akt kimi real çıxış yolu hesab edirdi: «Zaqafqaziya müstəqil ol-malıdır. Bu müstəqillik zərurətə çevrilməlidir». Bakıda kütləvi müsəlman qırğınlarından sonra təşkil edilmiş sovet hakimiyyəti ilə, sovet Rusiyası ilə əlaqələr qurub Türkiyəyə qarşı birgə müba-rizə aparmaq meyllərinin yarandığı şəraitdə Seymin müsəlman fraksiyası Cənubi Qafqazın müstə-qilliyini tələb edirdi. Bu məsələnin reallaşması üçün Seymin digər fraksiyalarının mövqeyinə təsir etmək məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə Trabzon danışıqlarına tərəfdar olan menşeviklərdən istifadə et-məyi lazım bilirdi (10: 65).

Batumda Osmanlı dövləti ilə yeni sülh danışıqlarında iştirak edəcək Cənubi Qafqaz nüma-yəndəliyinin üzvlərindən biri M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O, M.H.Hacınski ilə birlikdə əsas tərkibdə Azərbaycanı təmsil edirdi. Batum danışıqlarında getdikcə artan gərginlik və ziddiyyətlər Cənubi Qafqaz Federasiyasının parçalanması ilə nəticələndi. Tiflisdə Cənubi Qafqazla bağlı taleyüklü də-yişikliklər baş verdi. Gürcüstan istiqlaliyyətini bəyan etdikdən sonra Seymin bütün azərbaycanlı üzvlərinin yığınağı özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə gizli səsvermə nəticəsində qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi.

Yüksək bir statusda fəaliyyət göstərmiş, «Azərbaycan dövlətçiliyində möhtəşəm tarixi rol oynamış Azərbaycan Milli Şurası»nın (Şəfi bəy Rüstəmbəyli) sədri sonadək Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasını da M.Ə.Rəsulzadə «Şurayi-Milli rəi-si» səlahiyyətində açıq elan etmişdir. Tarixi sənədlər M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyə-tinin ilk dövlət başçısı olduğunun tarixi-hüquqi əsasını təsbit etmişdir.

Azərbaycan dövlətçiliyi 1918-ci ilin iyununda Gəncədə məhv olma təhlükəsi altında qalan-da M.Ə.Rəsulzadənin çevik, cəsarətli mövqeyi həlledici rol oynadı. Azərbaycan dövlətçiliyini par-tiyalar fəvqünə qoyaraq özünün sədri olduğu dövlət hakimiyyət orqanını-Milli Şuranı buraxmağa, səlahiyyətlərini şərtlərlə hökumətə verməyə razı oldu. Bu addımı «demokratiyanın geri çəkilməsi və mürtəcə qüvvələrin uğuru» adlandıran Rəsulzadənin Milli Şuranın buraxılmasının səhəri günü, İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi Türkiyəyə yola düşməsi tarixşünaslıqda birmənalı

qiymətləndirilmir. Sırf diplomatik missiya kimi səciyyə-ləndirilən bu səfər həm də Gəncədə yaranmış gərgin vəziyyətin yumşaldılması tədbirlərindən biri kimi də qiymətləndirilir (8: 216-217).

Milli Şura fəaliyyətini dayandırdığı gün, İstanbulda keçirilən Sülh konfransında iştirak et-mək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilmiş etimadna-mədə yazıldığı tək – «Azərbaycan Məclisi-Millisi rəisi Rəsulzadə Məmmədəmin bəy Əfəndi təh-di-rəyasətində...» statusunda İstanbula yola düşdüyü kimi, 1918-ci ilin noyabrında oradan qayıdan günlərdə hökumət başçısı F.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət edərək Milli Şuranın işinin bərpa edilməsini lazım bilmişdir (7: 14-23). Faktiki olaraq Milli Şuranın fəaliyyətsiz qaldığı dövr (1918, iyun-noyabr) M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda olmadığı müddətdir. Fərdi siyasi motivlə əlaqələndirilən bu səfər sırf praktiki mənə ilə əsaslandırıla bilər. Belə ki, artıq Batum konfransın-da həlledici söz sahibi olmuş 2 azərbaycanlı nümayəndədən biri kimi müəyyən diplomatik təcrübəyə malik M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhu-riyyəti arasında dostluq müqaviləsini, Bakı-Batum neft kəmərinin istismarına, Cənubi Qafqaz də-miryol xətlərinə dair sazişləri imzalamışdır (6: 14). Bu baxımdan Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 18 iyun tarixli qərarı, İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən nümayəndə heyətinə M.Ə.Rəsulzadənin sədr təyin edilməsi təbii, əsaslı, məntiqi qəbul edilə bilər (6: 25-26).

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi 7 nəfərdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gələrək fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi diploma-tik nümayəndəliyinə beynəlxalq konfransın bütün iştirakçıları ilə müxtəlif səciyyəli müqavilələr bağlamaq, yalnız Osmanlı dövləti və Dağlılar Respublikası ilə hər cür gizli sazişlər imzalamaq sə-lahiyyətləri verilmişdi (13: 44). Nümayəndəliyin fəaliyyəti konkret göstəriş çərçivəsində məh-dudlaşmamışdır. Əksinə, M.Ə.Rəsulzadə, 1918-ci il iyulun 19-da İstanbuldan M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məlumatda Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirəcək informa-siyalar (xüsusən Bakı nefti ətrafında) verməklə yanaşı AXC hökumətini ən vacib tədbirlər görmə-yə istiqamətləndirmişdir. Ordu yaradılması işinin diqqət mərkəzində durduğunu, xüsusi hərbi na-zirliyin təsis edilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı Şimali Qafqaz hökuməti ilə əlaqələr qurmağı vacib saymışdır. Rəsulzadə İstiqlal bəyannaməsinin, bu barədə hökumətlərə göndərilən teleqramın surətlərini, Borçalı və Qarayazı bölgələri ilə bağlı sənədləri, Qafqazın xəritəsini gön-dərməyi tapşıraraq, özü də bir sıra sənəd və materialları məktubla birgə yola salmışdı. Azərbaycanda işləmək üçün müəllimlər axtarmaq, kitab tədarükü, maliyyə və xarici işlər üzrə müşavirlər tapmaq da Rəsulzadənin

İstanbul səfərindəki fəaliyyətinə daxil idi. Türkiyədəki Qafqaz azərbaycanlıları, İran azərbaycanlıları ilə görüşləri də siyasi məzmunundan xali deyildi (6: 33-41).

Azərbaycan hökuməti mütəmadi olaraq M.Ə.Rəsulzadə ilə əlaqə saxlayır, respublikanın tələyüklü məsələlərinin həlli yönündə tədbirlər görülürdü. Xarici işlər naziri M.H.Hacınski Gəncə-dən M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məlumatında Gürcüstanla ərazi mübahisəsinin mahiyyətindən bəhs edərək qəti mövqe tutmağı tapşırırdısa, hökumət başçısı F.Xoyski 1918-ci il 31 iyul tarixli təcili teleqramında M.Ə.Rəsulzadəyə onun xahiş etdiyi, Azərbaycanın sərhədləri cızılmış xəritə-lərdən bir nüsxə göndərdiyini bildirir və hər vasitə ilə həmin sərhədləri müdafiə etmək vəzifəsi Rəsulzadənin üzərinə qoyulurdu (6: 41-43).

Azərbaycan dövlətinin qonşularla münasibətdə yaranmış kəskin problemlərinin (sərhədlər məsələsi, əmlak bölüşdürülməsi, pul nişanlarının buraxılması və s.) çözülməsi missiyası xarici aləmlə-dövlətlərlə təmas qurmaq imkanı və səlahiyyətinə malik, başlıcası isə yardımından fayda-lanmağın mümkün olduğu bir ölkədə olan M.Ə.Rəsulzadənin diplomatik fəaliyyətinin əsas məz-mununa çevrildi. Azərbaycan hökumətinin ən böyük qayğılarından biri pul nişanlarının çatışmaz-lığı idi. Vəziyyətin hədsiz təhlükəli olduğunu bildiren F.Xoyski bu məsələni ən qısa müddətdə re-allaşdırmağı, təcili olaraq borc kimi əvvəlcə 1 mln türk lirəsi, sonra isə yubanmadan hökumətin sifariş etdiyi bonları göndərməyi tapşırırdı (6: 42-43).

1918-ci il sentyabrın ortalarında davamlı məşğul olunan maliyyə məsələsi barədə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi hər məktub-hesabatında məlumat vermişdir. Osmanlı hökuməti ilə maliyyə məsələlərinə dair aparılan danışıqlar 2 müqavilənin bağlanması ilə nəticələnmiş, Azərbaycanın maliyyə missiyasının üzvləri ilə yanaşı müqavilələri sülh nümayəndə heyətinin sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə də imzalamışdır. M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda tələbələr, müəllim və kitab məsələləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, əsas diqqəti Almaniyaya-Türkiyə, Almaniyaya-Rusiya münasibətlərini izləməyə, «Bakı» ətrafında formalaşan siyasi ab-havanı öyrənməyə yönəlt-mişdir. Onun mütəmadi görüşdüyü dövlət rəsmiləri Tələt paşa və Ənvər paşa olmuş, alman səfiri Bernsdorfla söhbətlərində Almaniyanın Bakı ilə bağlı mövqeyinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Diplomatik və qeyri-rəsmi görüşlərinin məzmunu, mətbuat səhifələrində beynəlxalq aləmdə əhə-miyyət kəsb edən hadisələri əks etdirən materiallar haqqında Azərbaycan hökumətinə məlumatlar göndərmişdir. Rəsulzadənin «Bakı məsələsi»ndə gəldiyi qənaət və hökumətə tövsiyəsi qəti idi: «Nəyin bahasına olursa-olsun Bakı tezliklə tutulmalıdır. Biz hamını baş vermiş fakt qarşısında qoymalıyıq. Bakıya doğru hərəkət mütləq Azərbaycan naminə olmalıdır, onu Azərbaycan hökuməti tutmalıdır» (6: 50). Məsələnin getdikcə qəlizləşməsi Azərbaycan hökumətini təlaşlandırır-dı. F.Xoyski

M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi teleqramda (23 avqust 1918-ci il) yazırdı ki, Bakı mə-sələsinin İstanbulda ən təcili həllinə nail olmaq üçün bütün səylərdən istifadə etmək lazımdır. Hərbi əməliyyatları davam etdirməklə yanaşı, diplomatik fəaliyyəti gücləndirmək effektiv nəticə əldə etməyin ənənəvi yolu sayılsa da M.Ə.Rəsulzadə Tələt paşa və Bernsdorfla növbəti görüşlərindən sonra sentyabrın 6-da M.H.Hacinskiyə məlumatında Bakı məsələsinin yeganə həlli yolunu göstərirdi: «Bakı məsələsi yalnız qüvvədən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan. Hətta alındıqdan sonra belə biz çoxlu diplomatik çətinliklərlə üzləşməli olacağıq. Bunları {qarşıdakı vəzifələri} yerinə yetirmək üçün biz əvvəlcə ordu yaratmalıyıq» (6: 69).

Azərbaycan hökuməti bu yöndə fəaliyyətini səfərbər etdiyi kimi, M.Ə.Rəsulzadə də hərbi işin təşkili, Azərbaycana qonşularının iddia etdiyi ərazilər haqqında Osmanlı rəsmiləri ilə danışıqlarını davam etdirmiş, xüsusən Bakı məsələsində çəvik və prinsipial mövqe tutmuşdur. Vaxtı itir-məmək üçün, hökumətdən xüsusi səlahiyyətlər verilməsini gözləmədən sentyabrın 12-də Almaniyanın Osmanlı dövlətindəki səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa Azərbaycan hökuməti adından nota imzalayaraq təqdim etmişdir. Bakının Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan xalqının tarixində tutduğu yerdən, mədəni, iqtisadi, siyasi, milli bağlılıq tarixindən bəhs edərək, gətirdiyi konkret faktlara söykənərək fikrini əsaslandırılmış, Rusiyanın Bakıya iddiasının əsassızlığını, həm də yeni rus hökumətinin bəyan etdiyi prinsiplər baxımından Almaniya nümayəndəsinin diqqətinə çatdırmışdır (6: 72-75).

«Almaniya imperiyası ilə Böyük Rusiya arasında bağlanmış sazişin Bakıya aid maddəsi-nə» etiraz olaraq verilmiş nota barəsində Azərbaycan xarici işlər nazirliyini məlumatlandıran M.Ə.Rəsulzadə lazım olarsa hökumətin notaya uyğun hərəkət etməyini məqsədə müvafiq saymışdır. Diplomatiyada qarşı tərəfin maraq dairəsindən çıxış etməyin faydasını bilən peşəkar kimi Rəsulzadə neft amilini, sazişin «Bakı məsələsində» Almaniyanı təmin edəcək şərti nəinki diqqətsiz qoymamış, əksinə, «Almaniya kimi nəhəng sənaye dövlətinin ticari və iqtisadi maraqlarını» Azərbaycan hökumətinin nəzərə alacağını vurğulamışdır. Rəsulzadə təkcə bu nota ilə kifayətlənməmişdir. Osmanlı dövlətindəki Almaniya səfirliyinə etiraz notası təqdim edilmiş, notanın surəti Osmanlı dövlətinin xarici işlər nazirliyinə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstan səfirliklərinə, həmçinin bitərəf ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinə verilmişdir. İstanbuldakı nümayəndəlik adından etiraz edən M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacinskiyə məktubunda «Hökumət də ayrıca olaraq etiraz etməlidir və {mütləq} hay-küy qaldırmaq lazımdır» yazdığı kimi bir daha bildirirdi: «Bilməlisiniz ki, bu xəyanətkarlığa ən böyük və layiqli cavab Bakının alınmasıdır» (6: 75).

Bakının alınması barədə rəsmi şəkildə Azərbaycan hökumətindən deyil, Ənvər paşa vasitə-silə xəbər tutan M.Ə.Rəsulzadə növbəti məlumatında Alman bloku dövlətlərindəki vəziyyəti, Ru-siya ilə münasibəti təhlil edərək getdikcə daha ciddi şəkil alan siyasi şəraitdə fəaliyyət kursunu müəyyənləşdirmişdi: «Əgər Azərbaycan hökuməti hazırda müstəqil çevik siyasət yeritsə, zənnim-cə, bu bizim xeyrimizə olacaqdır» (6: 81).

Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi Rəsulzadənin İstan-bulda diqqət verdiyi məsələlərdən olmuşdur. Ermənilər Ənvər paşaya təqdim etdiyi layihə və xəri-təyə görə Türkiyə və Azərbaycan ərazilərindən, həmçinin gürcülərdən bir sıra torpaqlar tələb edir-dilər. Bu məsələyə dair Ənvər paşa ilə söhbətlərində Rəsulzadə Osmanlı dövlətinin ümumi maraq-larına zidd olmasa da Azərbaycan dövlətinin mənafeyi əleyhinə olan layihələrə qarşı çıxmış və Ənvər paşa da ən münasib saydığı yolları məsləhət görərək Nuru paşaya müvafiq hərbi göstərişlər vermişdi.

Gənc Azərbaycan dövlətinin demokratik imici faktoruna biganə olmayan M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan göndərdiyi məlumatlarında başlıca problemlər sırasında bu məsələdən də bəhs etmiş-dir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən sol qüvvələrin təqib edilməsi haqqında xəbərlərin yayılması Rəsulzadəni narahat etmiş, «gənc Azərbaycan»ın azadlıqsevər, siyasi baxışlara dözümlü olduğunu təsdiq yetirməyi hökumətin nəzərinə çatdırmış, yeni qurulan dövlətin vəziyyətini daim diqqətdə saxlamağı ciddi tərzdə tövsiyə etmişdir (6: 51). Dövlətçilik prinsiplərinə sadıq hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski də 1918-ci ilin avqustunda M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktublarında digər ağırlı problemə toxunurdu. Nuru paşanın, daxili işlərə getdikcə daha artıq qarışmasına narazılıqla Fətəli xan Rəsulzadəyə yazırdı ki, Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərə təcili, dəqiq və qəti aydın-lıq gətirsin: «İstanbulun {yeritdiyi} siyasətini ehtiyatla aydınlaşdırmaq və müstəqilliyimizin qo-runması üçün lazımi tədbirlər görmək gərəkdir.» Yenicə yaranmış dövlətdə hökumətin fəaliyyət göstərdiyi fəvqəladə çətin bir şəraitdə «ikihakimiyyətli və çoxhakimiyyətli idarəçilik» məhvedici amil kimi qətiyyənlə yolverilməz sayılırdı. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyə dövlət rəsmiləri ilə mütəma-di görüşləri məhz qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanması, bərabər səviyyəli məcraya yönəldilməsi baxımından təqdirəlayiq sayıla bilər. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlalıyyəti haqqında höku-mət teleqramının surətini bütün konsulluqlara təqdim etməklə yanaşı Azərbaycanın müstəqil döv-lət kimi mövcudiyyətini göstərmək üçün rəsmi dövlət qəzetinin nüsxəsini, qoşunların, bayrağın, dövlət adamlarının foto şəkillərini, milli ədəbiyyatın nümunələrini, Bakı şəhərinin görünüşlərini tezliklə göndərməyi xahiş edirdi. Azərbaycanın hərbi işinin təşkili üçün lazım olan hər şeyi Türki-yədən ürəklə, cəsarətlə tələb etməyə çağırırdı. «Azərbaycanın

müstəqil dövlət olduğunu nə qədər çox göstərə bilsəz, o qədər yaxşı olar» sifarişi ilə Rəsulzadə konfransın artıq baş tutmayacağına əminliklə, həm də maliyyə məsrəfi baxımından geniş nümayəndə heyətinin İstanbulda qalmasını mənasız sayaraq, bir nəfərin nümayəndəlik qismində fəaliyyətini kafi bilmiş, yubanmadan pay-taxtlarda iş aparmağa üstünlük vermişdir. Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsinin İstanbuldakı konsulluqlara təqdimatı belə hadisəsiz keçməmişdir: İran konsulluğu Azərbaycan nümayəndəliyinin göndərdiyi bütün kağızları bir paketə qoyaraq geri göndərmiş və ayrıca bir kağızda yazaraq bildirmişdi ki, Azərbaycan adı altında müstəqil dövlət tanımır. Qacarlar sülaləsindən olan konsul-la köhnə tanışlığına baxmayaraq bu «kobud hərəkət»inə görə Rəsulzadə onunla görüşmək belə is-təməmişdir. Bununla belə İranla münasibəti diqqətdə saxlayaraq oradan olan rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslərlə görüşləri olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldakı diplomatik fəaliyyətinin məzmunundan Azərbaycan höku-mətinin operativ faydalanmaq imkanının texniki məhdudluğu təbii ki, əlaqələrin işgüzarlıq effek-tinə təsirsiz qalmamışdır. Üç ay ərzində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətindən cəmi üç paket almış, çoxsaylı paketlər yollasa da hökumət onlardan vaxtında xəbər tutmamışdır. Rabitə əlaqələ-rinin bu səviyyədə olmağından təəssüflənən Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə vaxtında və düzgün məlumatlanması üçün məsləhət görürdü ki, mütləq Batumda bir nəfər məmur saxlasın.

Bütün çətinliklərinə baxmayaraq 1918-ci il oktyabrın 22-dək İstanbulda olmuş Rəsulzadə-nin diplomatik fəaliyyəti olduqca faydalı məzmun daşımış, Türkiyə rəsmiləri ilə münasibətlərin qurulması, Azərbaycan üçün hərtərəfli dəstəyə nail olmaq yönündə iş aparmışdır. Azərbaycanın xarici siyasi məsələlərinin tənzimlənməsində, xüsusən də «Bakı məsələsində» ardıcıl və prinsipial mövqeyi mətbuat tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir (5, 10 noyabr). Rəsulzadənin İstanbul-dan Bakıya dönüşünü salamlayan «Azərbaycan» qəzeti «gölkəmli ictimai xadim-publisist»in Azərbaycan türklərinin ictimai hərəkəti tarixində rolunun, doğma xalqının maraqlarının qorunma-sında ağır məsuliyyətli zəhmətinin dərin minnətdarlığa və ehtirama layiq olduğunu yazırdı (5, 10 noyabr). Milli Şuranın buraxılmasından dərhal sonra Azərbaycanı tərk etmiş Rəsulzadə Bakıya dönmə kimi, yaranmış yeni siyasi vəziyyətin şərtlərinə müvafiq F.Xoyskinin müraciətinə əsasən (5, 12 noyabr). Milli Şuranın çağırılması işinə başlayır. Azərbaycan parlamentçiliyi tarixində bila-vasitə rolu və izi olan Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 12-də «Azərbaycan» qəzetinə müsahibədə İs-tanbul səfərindən, parlamentin təşkilindən bəhs etmiş, Qafqazın taleyi ilə bağlı fikirlərini bildir-mişdir. Qafqazın gələcəyini Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazın daxil olduğu birləşmiş ittifaq dövləti

halında görün Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 29-da «Bütün Azərbaycan əhalisinə» müraciət etmişdir. Müraciətdə «İstiqlal bəyannaməsi»nin məzmununu bir daha təsbit olunmuş, qarşıda dayanan ən mühüm vəzifələrin həllinə çağırılmışdır: parlamenti təsis etmək, ye-ni hökumət təşkil etmək və ümumsülh məclisinə hazırlaşmaq (4, f.895: 1, iş.25).

Bu da əlamətdar idi ki, parlamentin açıldığı gün «Azərbaycan» qəzetində Rəsulzadənin «təyini-müqəddərat» haqqında məqaləsi dərc olunmuşdur. Təyini-müqəddərat prinsipinə fərqli si-yasi platformalar prizmasından şərh verən Rəsulzadə Azərbaycan parlamentini açarkən tarixi-rəmzi nitq söyləmişdir: "...müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı-əhrarnəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtiraz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir" (2: 308). Milli ideologiyanın üç təməl müddəası dövlətin rəsmi siyasi kursunu ifadə edirdi. Parlamentin açılması ilə Rəsulzadənin bioqrafiyasında yeni mərhələ başlamışdır. Parlament üzvü, «Müsavat» fraksiyasının sədri Rəsulzadə bu mərhələdə nə rəsmi dövlət vəzifəsi tutmadı, nə də buna iddialı olmadı. Amma Cümhuriyyətin taleyində ən ağır, böhranlı sınaq anlarında çevik, cəsarətli qərarı, mövqeyi ilə çıxış yolu tapmış, hadisələrin axarına təsir gös-tərməyə qadir və nail olmuş, dövlətin ideoloqu missiyasını layiqincə yerinə yetirmişdir. Parla-mentdə siyasi partiyaların bəyannamələri təqdim edilərkən M.Ə.Rəsulzadə ilk olaraq fraksiyası adından geniş proqramla çıxış etmişdir. Onun aqrar məsələ, fəhlə məsələsi və b. məsələlərlə bağlı söylədikləri mütəmadi alqışlarla müşayiət olunmuş, çox zaman sol qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır (3, 1-ci cild: 49-58).

M.Ə.Rəsulzadə parlamentin ən fəal, intizamlı üzvü olmuşdur. İclaslarda ardıcıl iştirak et-miş, demək olar ki, bütün məsələlərin (təşkilati, ərazi, milli münasibətlər, qanun layihələrinin qə-bulu, sosial vəziyyət, xarici siyasət, ölkənin müdafiəsi, Qars, Dağıstan məsələləri, Rusiya ilə mü-nasibətlər, fəhlə məsələsi və s.) müzakirəsində nəinki münasibət bildirmiş, professionallıq nüma-yiş etdirmiş, həllini tapmasına nail olmuşdur (3). Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda fəhlə konfransı timsalında bolşeviklərin hakimiyyəti qədərincə fəallıq göstərən rəqib qurumu təcrid etmək üçün Rəsulzadə mütəmadi olaraq müsəlman fəhlə konfransının iclaslarında çıxış etmiş, ən mühüm döv-ləti məsələlərin fəhlələr arasında müzakirəsi və təqdirinə səy göstərmişdir (7).

Aktiv bir siyasətçi ömrü yaşamış M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin süqutu anlarında ayıq, real mövqeyi və dəqiq proqnozu olmuşdur. Siyasi proseslərin mahiyyətinə misilsiz poetik ifadə ilə təhlil vermiş Rəsulzadə bir sıra tarixi məzmun və əhəmiyyətli əsərlərin müəllifidir. Mühacir hə-yatında milli dövlətçilik əqidəsinə sadıq qalmışdır, "şəxslər müvəqqəti, ideologiya

əbədidir” tezisini əsas tutaraq, siyasi mühacirləri istiqlal ideologiyasına sadıq olmağa çağırmışdı (2: 309). Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpası, Azərbaycanın bütövləşməsi amalı ilə yaşamışdır. Hətta qənim kəsildiyi bir rejimin qurulması hesabına da olsa Cənublu-Şımalı Azərbaycanın qovuşması-na xeyir-dua vermişdi. M.Ə.Rəsulzadə yaşadığı mühtdən, milli-mənəvi məfkurə sahiblərinin ir-sindən qidalandı, yüksək intellektli, peşəkar ziyalılar nəsli ilə birgə yol keçdi, dövlətçiliyimizi bərqərar etdi. Sovet dövrü ərzində məhdud elmi və siyasi dairə üçün M.Ə.Rəsulzadə adı ideoloji cəhətdən qatı antikommunist cəbhəsinin nümayəndəsi sayılmışdır. Cümhuriyyət bayrağının yeni-dən qaldırıldığı zaman «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» sözlərinin müəllifi M.Ə.Rə-sulzadə milli-demokratik hərəkatın ideya rəmzinə çevrildi.

Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqu, “Müsavat” partiyasının sədri, məhəlli-milli muxta-riyyət fikrinin ardıcıl müdafiəçisi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk dövlət başçısı və aktiv yazar olan M.Rəsulzadə gənclik dövründən ictimai anlamda təşkilatlanmaya meyli siyasətçi olmuş, ömrünün sonunadək fəaliyyətində təşkilat formasında mübarizəyə üstünlük vermiş, zamanın və şəraitin imkanlarını nəzərə alaraq siyasi və ictimai məzmunlu qurumların təsisçisi olaraq mücadilə etmişdir. Nikbin ictimai-siyasi ovqatı real şərtlərlə əsaslandırıdığı zəmindən – ayıq mühakimə ilə verdiyi təhlillərdən qaynaqlanırdı.

Kaynakça

Açıq söz, 1917, 1 oktyabr.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, 2014, 2-ci cild.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, 1998.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi.

Азербайджан, 1918, 10 ноября.

Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (Документы и материалы), Б., 1998.

Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Б., 1998.

Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

Ələkbərov F. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü, Bakı, 2007.

Нәсəнов С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), Bakı, 1993.

Каспий, 1917, 8 Март, N54.

Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992.

Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), I hissə, B., 2003.

Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990.

Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, Bakı, 2013.